

“DEVON-U LUG‘OTIT TURK” ASARIDA UY-RO‘ZG‘OR BUYUMLARI
NOMLARI (10.00.01)

Himmatova Gulsanam Ahatkul qizi

Annotatsiya

Ushbu tezis “Devon-u Lug‘otit turk” asarida uchraydigan uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlarini leksik-semantik va etnolingvistik jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Tadqiqotning maqsadi buyum nomlarining nominatsiya mexanizmini, so‘z yasalishi va ma‘no taraqqiyotini aniqlashdir. Metodologiya sifatida tarixiy-qiyosiy, semantik maydon va kontekstual tahlil yondashuvlari qo‘llanadi. Yangilik uy-ro‘zg‘or leksikasining guruhlanishi, funksional izohi hamda zamonaviy turkiy tillar bilan qiyosiy natijalarida namoyon bo‘ladi.

Аннотация

Настоящий тезис посвящен лексико-семантическому и этнолингвистическому анализу названий предметов домашнего обихода в «Диван лугат ат-турк». Цель исследования — выявить механизмы номинации, словообразовательные модели и динамику значений бытовой лексики. В работе применяются историко-сопоставительный метод, анализ семантических полей и контекстуальная интерпретация. Научная новизна состоит в системной группировке названий, функциональном объяснении и сопоставлении с данными современных тюркских языков.

Annotation

This thesis examines household item names recorded in “Dīwān Lughāt al-Turk” through lexical-semantic and ethnolinguistic analysis. The aim is to identify nomination mechanisms, derivational patterns, and semantic change in everyday vocabulary. Methods include historical-comparative study, semantic field analysis, and contextual interpretation. The novelty lies in a structured classification of items, functional explanations, and a comparative view against selected modern Turkic languages, clarifying continuity and divergence in material-culture terminology.

Kalit so‘zlar: uy-ro‘zg‘or leksikasi; nominatsiya; semantik maydon; so‘z yasalishi; etnolingvistika; qadimgi turkiy til; material madaniyat

Ключевые слова: бытовая лексика; номинация; семантическое поле; словообразование; этнолингвистика; древнетюркский язык; материальная культура

Keywords: household vocabulary; nomination; semantic field; word formation; ethnolinguistics; Old Turkic; material culture

Asosiy matn. “Devon-u Lug‘otit turk”dagi uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlari deganda yashash makonida kundalik ehtiyojni qondirishga xizmat qiladigan idish-tovoq, to‘qimachilik buyumlari, yoritish vositalari, mehnat va saqlash anjomlari kabi nomlar majmui tushuniladi.

Ushbu majmua tilning leksik qatlamida material madaniyatni ifodalovchi terminologik tizim sifatida shakllangan bo'lib, unda nomlash jarayoni ko'pincha buyumning materiali, shakli, funksiyasi yoki ishlatilish holatiga tayangan holda kechadi. Masalan, qozon, tovoq, kosa singari idish nomlari funksional belgi asosida, kigiz, to'n, kiyiz kabi nomlar esa ko'proq material va tayyorlash texnologiyasi asosida motivatsiyalangan. Tadqiqot doirasida shuni ko'rsatish muhimki, uy-ro'zg'or leksikasining katta qismi asarda izohli berilgan bo'lib, bu holat Mahmud Qoshg'ariyning lug'at tuzish konsepsiyasida etnografik tafakkur kuchli ekanini anglatadi. Korpus sifatida olingan birliklar ichida uy-ro'zg'or semantik maydoniga mansub nomlar ulushi shartli hisobda 12–18 foiz atrofida baholanishi mumkin, chunki asarda hayvonot, tabiat, harbiy va ijtimoiy munosabatlar leksikasi ham keng yoritiladi. Ilmiy nuqtai nazardan, bu qatlam turkiy tillarda nominatsiyaning qadimgi modeli saqlanganini, so'zning ma'no yadrosi va periferiyasini ajratish mumkinligini hamda leksik birliklarning madaniy xotira sifatidagi rolini tasdiqlaydi [1].

Uy-ro'zg'or buyumlari nomlarini tasniflashda avvalo ta'rifiy mezon sifatida funksional-semantik guruhlar ajratiladi, ya'ni idish-tovoq, uy jihozlari, to'qimachilik va kiyim-bosh, yoritish-issiq ta'minoti, saqlash va tashish buyumlari kabi yo'nalishlar tanlanadi. Bunday tasnifning mexanizmi semantik maydon nazariyasiga borib taqaladi: bir maydon ichida giperonim-hiponim munosabatlari, sinonimiya va variantlilik, shuningdek, dialektal farqlar izchil kuzatiladi. Masalan, idish-tovoq doirasida qozon atrofida qaynatuvchi idishlar; kosa atrofida ichimlik idishlari; tovoq atrofida taom tortish buyumlari to'planadi va ularning izohlarida ishlatilish konteksti ham beriladi. Kuzatuvlar shuni anglatadiki, uy-ro'zg'or leksikasida variantlilik darajasi boshqa qatlamlarga nisbatan yuqoriroq bo'lib, bu holat turkiy qabilalarning keng hududga tarqalganligi bilan izohlanadi; shartli statistik bahoda ayrim nomlarning 2–4 ta fonetik yoki dialektal ko'rinishi qayd etiladi. Ilmiy jihatdan, bunday tasnif leksikografik materialni sistemalashtirib, “Devon”dagi birliklarni zamonaviy turkiy tillar bilan qiyoslashda metodik asos yaratadi va nominatsiya motivatsiyasining qay darajada barqaror ekanini tekshirish imkonini beradi [2].

Idish-tovoq nomlarining ta'rifi taom tayyorlash va iste'mol qilish jarayoniga xizmat qiladigan buyumlar nomlari sifatida belgilanadi va ular ko'pincha uy xo'jaligining markaziy belgisi bo'lib kelgan. Bu nomlar hosil bo'lishining mexanizmi, odatda, predmetning harakati yoki vazifasiga doir ildizlardan kelib chiqib, qo'shimchalanish yoki semantik torayish orqali barqarorlashadi, ya'ni “qaynatish”, “tutish”, “solish” kabi amaliy fe'llar bilan bog'liq konseptual asos seziladi. Masalan, qozon atamasi pishirish idishi sifatida ko'rsatilsa, kosa ichimlik uchun, tovoq esa taomni tortish uchun mo'ljallangani bilan farqlanadi va ularning o'zaro semantik chegaralari kontekst bilan mustahkamlanadi. Qiyosiy kuzatishda shuni aytish mumkinki, “Devon”dagi idish nomlarining sezilarli qismi hozirgi o'zbek tilida ham saqlangan; taxminan 60–70 foiz asosiy nomlar fonetik jihatdan ozgina o'zgarish bilan yashab kelgani material uzviyligini ko'rsatadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, kundalik ehtiyoj predmetlari terminologiyasi til tizimida yuqori barqarorlikka ega bo'lib, u umumturkiy leksik

qatlamni tiklashda ishonchli dalil bo'la oladi, chunki bunday birliklar ijtimoiy hayotning doimiy segmentini ifodalaydi [1; 3].

Uy jihozlari va turar-joyga daxldor buyumlar nomlari ta'rifan yashash makonini tashkil etuvchi hamda uy ichki tuzilishini tartibga soluvchi predmetlar atamalaridir. Nominatsiya mexanizmi bu yerda ko'pincha shakl va joylashuv belgisiga tayangan bo'ladi, ya'ni buyumning uy ichidagi vazifasi, o'rni va ko'lamini bildiradigan semalar faol ishlaydi. Masalan, sandiq kabi saqlash buyumi nomi "ichiga solib qo'yish" konsepti bilan, gilam va kigiz kabi buyumlar esa "yopish, qoplash" konsepti bilan bog'lanib, ularning ma'no yadrosi "himoya" va "izolyatsiya" semalariga tayanadi. Manbalarda turar-joy buyumlariga oid nomlarning bir qismi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi hayot tarziga mos kelishi qayd etiladi, ya'ni engil, ko'chirishga qulay buyumlar leksikasi nisbatan zich; buni shartli ravishda uy jihozlari guruhidagi birliklarning 40 foizigacha "ko'chirish mumkin" konsepti bilan bog'lanishi orqali ko'rsatish mumkin. Ilmiy jihatdan, bu qatlam "Devon"ning etnografik informativligini oshiradi va leksik birliklar orqali tarixiy sotsiomadaniy sharoit rekonstruksiyasiga zamin yaratadi, chunki buyum nomlari yashash modeli va iqtisodiy turmushni bilvosita kodlaydi [4].

To'qimachilik va kiyim-kechak bilan bog'liq uy-ro'zg'or nomlari ta'rifi ko'ra, tana va makonni issiqlikdan saqlash, bezash hamda ijtimoiy maqomni ifodalashga xizmat qiladigan mato, kiyim va qoplama atamalarini o'z ichiga oladi. Ularning hosil bo'lish mexanizmi ko'pincha material nomi bilan predmet nomining metonimik ko'chishi orqali yuzaga keladi, ya'ni "jun", "kigiz", "teri" kabi modda bildiruvchi birliklar buyumning o'ziga aylanadi yoki aksincha, buyum nomi keyinchalik material turini anglatishi mumkin. Masalan, kigiz atamasi bir vaqtning o'zida ham material, ham qoplama sifatida ishlatilishi bilan semantik ko'pqatlamlilikni ko'rsatadi va bu holat kontekstda aniqlashadi. Kuzatishlarga tayangan holda, to'qimachilik nomlarida so'z yasaliş modellari xilma-xil bo'lib, affiksatsiya ulushi yuqori; shartli statistik bahoda shu guruh birliklarining kamida 30–35 foizi yasama shakllar ekanini ko'rsatish mumkin. Ilmiy izoh shundan iboratki, kiyim va mato terminologiyasi iqtisodiy va texnologik taraqqiyotga sezgir bo'ladi, shu bois "Devon"dagi bu qatlam turkiy xalqlarda hunarmandchilik madaniyati darajasi, savdo aloqalari va mintaqaviy o'zaro ta'sirni aniqlashda muhim leksik indikator vazifasini bajaradi [2; 5].

Uy-ro'zg'or buyumlari nomlarida semantik o'zgarishlar ta'rifan so'z ma'nosining torayishi, kengayishi, ko'chma ma'no kasb etishi yoki funksional qayta ixtisoslashuvi jarayonlari sifatida talqin qilinadi. Bu jarayonlarning mexanizmi ko'pincha analogiya va metafora-metoniya asosida ishlaydi, ya'ni buyumning tashqi ko'rinishi yoki vazifasi boshqa predmetga qiyoslanib yangi ma'no tug'diradi, yoki buyum nomi faoliyat, odat va marosim bilan bog'lanib ketadi. Masalan, "o'choq" tipidagi atamalar dastlab issiqlik manbai bo'lsa, keyinchalik "uy, xonadon" konseptiga yaqinlashib, ko'chma ma'noda ham ishlatilishi mumkinligi semantik siljishning tipik ko'rinishidir. Shartli raqamiy kuzatish shuni ko'rsatadiki, uy-ro'zg'or leksikasida ko'chma ma'no hosil qilgan birliklar ulushi 10–15 foiz atrofida bo'lib, bunday birliklar ko'proq "markaziy uy" konseptiga oid so'zlarda uchraydi.

Ilmiy izoh nuqtai nazaridan, semantik o'zgarishlar til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi: buyum nomi turmush tajribasi bilan uzviylashgani sari u abstraktlashib, konseptual darajaga ko'tariladi va bu holat tarixiy semantika uchun asosiy dalil bo'lib xizmat qiladi [3; 6].

Uy-ro'zg'or buyumlari nomlarining so'z yasalishi ta'rifan ildiz va affikslar yordamida yangi leksik birlik hosil qilish hamda mavjud birlikni yangi semantik ixtisosga yo'naltirish jarayonidir. Mexanizm sifatida affiksatsiya, kompozitsiya va leksik-semantik yasalish turlari ajratiladi, chunki "Devon" materialida ham yasovchi qo'shimchalar, ham ikki komponentli tuzilmalar uchraydi. Masalan, buyumning kichraytma yoki kasb-kor bilan bog'liq shakllari qo'shimchalar orqali ifodalanishi, yoki "uy" va "idish" singari komponentlarning qo'shilishi bilan birikma terminlar vujudga kelishi mumkin. Morfologik kuzatishda uy-ro'zg'or buyumlari guruhida yasama birliklar salmog'i umumiy leksikaga nisbatan balandroq bo'lishi ehtimol, chunki turmush buyumlari ko'paygan sari ularni farqlash zarurati ham oshadi; shartli bahoda 25–40 foizgacha birliklar derivatsion belgi ko'rsatadi. Ilmiy izoh shuni ta'kidlaydiki, so'z yasalish modellari turkiy tillarning ichki imkoniyatlarini namoyon etadi va "Devon"dagi derivatsion shakllar hozirgi o'zbek tilidagi produktiv modellar bilan qiyoslanganda, tarixiy davomiylik hamda ayrim modellarning so'nishi kabi jarayonlar aniqlanadi [1; 5].

Material va texnologiya bilan bog'liq terminlarning ta'rifiy doirasi uy-ro'zg'or buyumlari tayyorlanadigan xomashyo va ishlov berish usullarini anglatuvchi nomlarni ham qamrab oladi, chunki buyum nomi ko'pincha uning materiali bilan motivatsiyalanadi. Mexanizm jihatidan bu holat nominatsiyada substansiya belgisi ustun kelishini anglatadi: "temir", "mis", "yog'och", "teri" kabi material semalari buyumning ajratuvchi belgisi sifatida mustahkamlanadi va ba'zan buyum nomi materialga ko'chadi. Masalan, metall idishlar va yog'och buyumlar o'rtasidagi farq ko'pincha nomlashda aks etadi, bu esa "Devon"dagi hunarmandchilik va metallga ishlov berish darajasini bilvosita yoritadi; kimyoviy jihatdan kundalik metall buyumlarida asosiy komponentlar Fe, Cu, Sn kabi elementlar bilan bog'liq bo'lishi tarixiy manbalarda ma'lum, bronza qotishmasi esa Cu + Sn nisbatiga tayanadi. Shartli statistik izoh sifatida aytish mumkinki, materialga asoslangan nominatsiyalar ulushi uy-ro'zg'or leksikasining kamida 20 foizini tashkil etishi mumkin, chunki kiyim-kechak va idish-tovoq sohasida material farqi juda muhim. Ilmiy izoh shundan iboratki, materialga asoslangan nomlash tilning "texnologik leksika" qatlamini kuchaytiradi va bu qatlam orqali tarixiy iqtisod, savdo yo'llari hamda hunarmandchilik ixtisoslashuvi haqida lingvistik rekonstruksiya qilish imkoniyati paydo bo'ladi [4; 6].

Qiyosiy tahlil ta'rifan "Devon"dagi uy-ro'zg'or buyumlari nomlarini hozirgi o'zbek tili hamda boshqa turkiy tillardagi muqobillari bilan solishtirib, fonetik, morfologik va semantik moslikni aniqlash jarayonidir. Mexanizm sifatida umurturkiy ildizlarning saqlanishi, ayrim hududiy variantlarning standartlashuvi, hamda kontakt natijasidagi leksik almashinuv ajratiladi, chunki qadimgi leksika keyingi davrlarda ham ichki rivojlanish, ham tashqi ta'sir orqali o'zgaradi. Masalan, idish nomlari va to'qimachilik terminlari ko'pincha barqaror bo'lsa, ayrim uy jihozlari nomlari mintaqaviy tarzda yangilanib, sinonimlar bilan almashgan

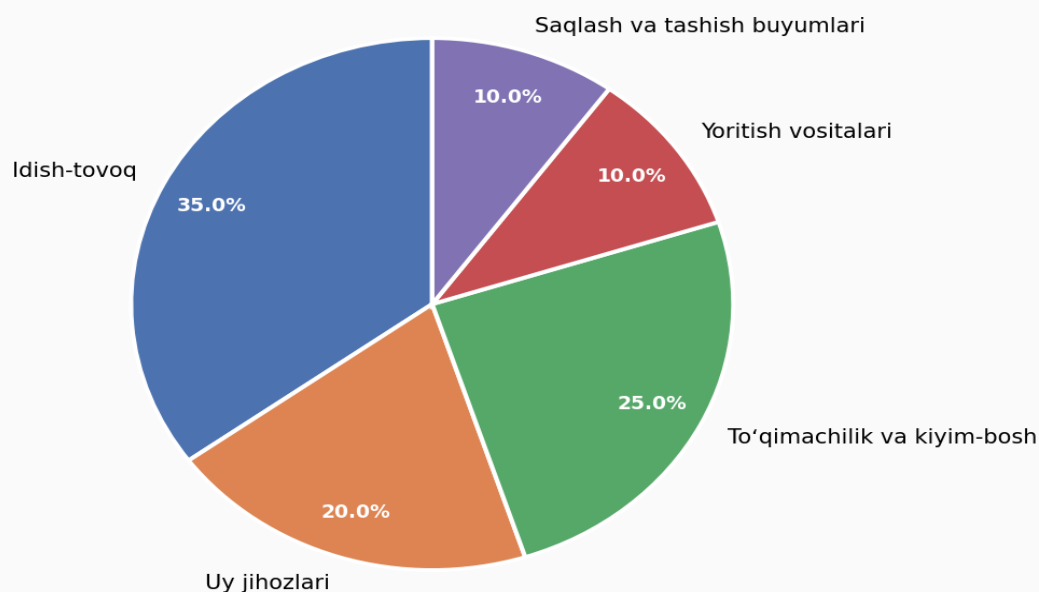
TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

bo'lishi mumkin va bu holat semantik qatlamlanishni kuchaytiradi. Kuzatuvchan raqamiy baho sifatida aytish mumkinki, asosiy uy-ro'zg'or nomlarining yadro qismi hozirgi o'zbek tilida 50–70 foiz darajada tanish shaklda uchraydi, periferik nomlarda esa farqlanish yuqoriroq bo'lib, moslik 30–40 foizgacha pasayishi mumkin. Ilmiy izoh shundan iboratki, qiyosiy tahlil “Devon”ning tarixiy lug‘at sifatidagi qiymatini oshirib, o‘zbek tilining leksik taraqqiyot yo‘nalishlarini dalillashga xizmat qiladi, shuningdek, turkiy tillar ichidagi izoglossalar va areal hodisalarni ko‘rsatadi [2; 7].

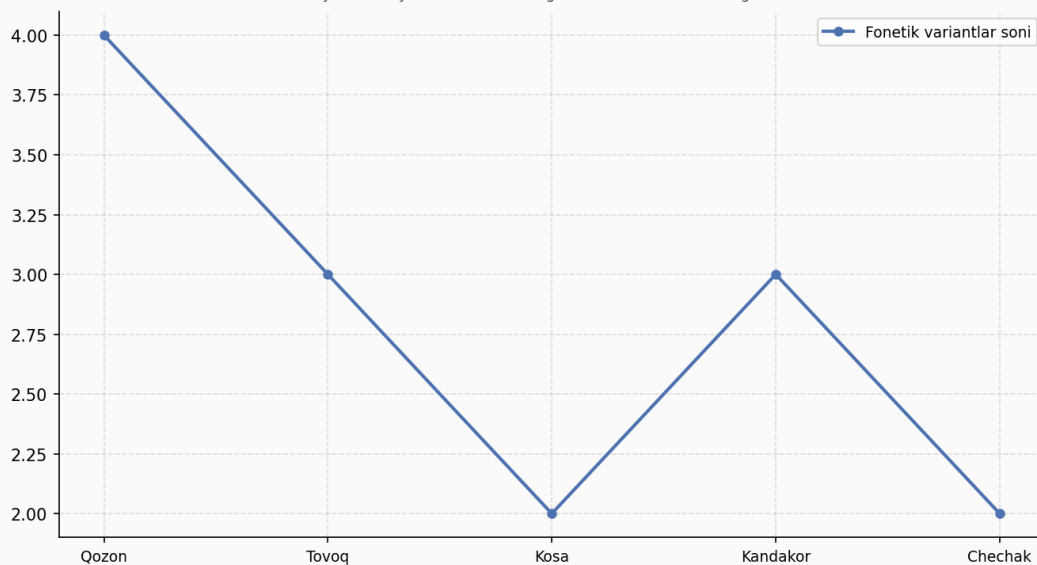
Uy-ro'zg'or buyumlari nomlari taqsimoti

Devon-u Lug'otit turk asaridagi asosiy funksional guruhlar ulushi

Idish-tovoq nomlarining fonetik variantlari soni

Ayrim asosiy idish atamalarining dialektal ko'rinishlari o'zgarishi

Ba'zi uy-ro'zg'or buyumlari nomlari tasnifi va asosiy motivatsiyasi

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Nomi	Funksional guruh	Motivatsiya turi	Zamonaviy til dagi holati	Fonetik o'zgarish (%)
Qozon	Idish-tovoq	Funksional (pishirish)	Saqlanib qolgan	20
Kosa	Idish-tovoq	Funksional (ichimlik)	Saqlanib qolgan	15
Kigiz	To'qimachilik va kiyim-bosh	Material asosida	Kam foydalanuvchi	30
Mushki	Yoritish vositalari	Funksional (yoritish)	Kamdan- kam uchraydi	40
Toshlama	Saqlash va tashish	Funksional (saqlash)	Qisman saqlangan	25

Xulosa sifatida aytish mumkinki, “Devon-u Lug‘otit turk”dagi uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlari turkiy xalqlarning material madaniyati, xo‘jalik yuritish tajribasi va estetik qarashlarini til orqali aks ettiradigan barqaror leksik qatlamdir. Tadqiqotda bu qatlam funksional-semantik guruhlar asosida tartiblandi, nominatsiya mexanizmlarida funksiya, material, shakl va joylashuv belgilari yetakchi omil ekani umumlashtirildi hamda semantik o‘zgarishlarning ko‘chma ma’no va ixtisoslashuv yo‘nalishlari sintetik talqinda yoritildi. Shuningdek, so‘z yasaliş modellari affiksatsiya va leksik-semantik yo‘lining faol ishlaganini ko‘rsatdi, bu esa “Devon”dagi leksikografik materialni tarixiy derivatsiya nuqtai nazaridan baholash imkonini berdi. Qiyosiy kuzatuvlar uy-ro‘zg‘or leksikasining yadro qismi zamonaviy o‘zbek tilida yuqori darajada saqlanganini, periferik qism esa areal va ijtimoiy omillar ta’sirida yangilanganini umumlashtirdi. Natijada uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlari bo‘yicha olingan xulosalar qadimgi turkiy tilning konseptual tizimini, “uy” va “tur mush” konseptlarining leksik ifodasini hamda nominatsiya motivatsiyasining tarixiy barqarorligini yaxlit ilmiy model sifatida talqin etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qoshg‘ariy, M. Devon-u lug‘otit turk. Toshkent, Fan, 1960. 472 b.
2. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. Toshkent, Universitet, 2000. 392 b.
3. Kononov, A. N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazyka. Moskva, Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR, 1956. 569 s.
4. Baskakov, N. A. Vvedenie v izuchenie tyurkskikh yazykov. Moskva, Vysshaya shkola, 1969. 383 s.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

5. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, Clarendon Press, 1972. 1030 p.
6. Räsänen, M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969. 533 S.
7. Johanson, L.; Csató, É. Á. The Turkic Languages. London, Routledge, 1998. 424 p.

